

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Чигур Руслан Юрійович

УДК 504(477.8)''19''

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОМУ
РЕГІОНІ УКРАЇНИ 70-80-Х РР. ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01– історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

ЛЬВІВ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник: *Васюта Сергій Іванович*, доктор історичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин Київського міжнародного університету.

Офіційні опоненти: *Баран Володимир Кіндратович*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, проректор з гуманітарних питань Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Сеньків Михайло Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького педагогічного університету імені І.Франка.

Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії України другої половини ХХ ст.

Захист відбудеться 11 листопада 2003 р. о 17 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 для захисту дисертацій в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України (79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розісланий 8 жовтня 2003 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук

Патер І.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В історичних дослідженнях іноді недооцінюється роль природного фактора в соціальних процесах. Однак людина та природа нерозривні між собою, взаємообумовлюють одне одного.

Проблема взаємодії природи і суспільства завжди була актуальною, бо життєдіяльність людини пов'язана з використанням природних ресурсів та її впливом на навколишнє середовище. Зневажливе та безвідповідальне ставлення людства до природних ресурсів, загалом до біосфери, може завдати величезної шкоди з непередбачуваними наслідками. Це засвідчує і вкрай складна екологічна ситуація в Україні та Радянському Союзі, у 1970-80-х роках. У серпні 1990 року Верховна Рада України проголосила нашу країну зоною екологічного лиха. Внаслідок погіршення екологічної ситуації Україна щорічно втрачає 15-20 % валового національного доходу.

Екологічні процеси у Західному регіоні України мають певну специфіку. Внаслідок природозгубної діяльності в регіоні різко погіршується ситуація з водними, земельними, лісовими ресурсами, виснажуються мінерально-сировинні поклади, що негативно позначилося на соціально-економічному розвитку, загалом на життєдіяльності багатомільйонного населення. Таке становище зумовлене переважно екстенсивним характером виробництва впродовж 1950-80-х рр. у поєднанні з недосконалою технологією.

На сучасному етапі сама природа вже не в змозі нейтралізувати негативні результати господарської діяльності суспільства, внаслідок ігнорування ним гармонійних принципів поєднання власних інтересів із потребами охорони природного середовища. Тому необхідно визначити механізм подолання диспропорції між розмахом та наслідками господарської діяльності людини і можливостями управління соціально-екологічними процесами. Йдеться про вироблення наукових засад гармонійного співіснування суспільства і навколишнього середовища. Історичний досвід засвідчує: якщо особа усвідомлює гостру потребу вирішення якоїсь проблеми і зосереджує на цьому достатні інтелектуальні та матеріальні ресурси, вона може досягти значних результатів.

Власне всі ці обставини і зумовлюють актуальність дисертаційної теми як з наукової так і практичної точки зору.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною планів науково-дослідної роботи кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства. Виконувалося у відповідності із постановою Міносвіти України “Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін” від 19 травня 1993 року та директивного листа “Про розробку освітньо-професійних програм вищої освіти за відповідним професійним спрямуванням” від 18 лютого 1994 р., згідно державної національної програми “Освіта”(“Україна XXI століття”), “Концепції сталого розвитку України”, Державній програмі соціального і економічного розвитку (розділ – “Природні ресурси та навколишнє середовище”) і “Програмі державної підтримки комплексного розвитку м. Львова на 1998-2002 рр”.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1970-1980-х рр. Саме у 1970-х рр. різко проявилися негативні наслідки безвідповідального ставлення радянського суспільства до проблем охорони і збереження довкілля, почали з'являтися наукові розвідки про екологічну ситуацію в Україні та її регіонах. Все ж ця проблема ґрунтовно не досліджувалася, бо радянське партійно-державне керівництво не надавало екологічним процесам серйозного значення.

Мета дисертаційної роботи – простежити вплив господарської діяльності на навколишнє природне середовище, а отже й на соціально-економічний розвиток й загалом на життєдіяльність багатомільйонного населення Західного регіону України 1970-80-х рр.

На підставі критичного аналізу різноманітних партійно-державних документів та матеріалів, статистичних збірників і преси, а також сучасної історіографії дисертант прагнув дослідити:

- об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливали на еколого економічну ситуацію в Західному регіоні України;
- проблеми раціонального використання природних ресурсів;

- взаємозв'язок промислового і сільськогосподарського виробництва з екологічною ситуацією в регіоні;
- вплив довкілля на здоров'я та життєдіяльність людей;
- діяльність органів державної влади та господарських структур щодо охорони довкілля;
- роль заповідних територій та громадськості у збереженні навколишнього природного середовища.

Методологія дослідження – наукове пізнання шляхом з'ясування соціально-екологічних протиріч у взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем.

Предмет і об'єкт дослідження – господарська діяльність та її вплив на еколого-економічну ситуацію у Західному регіоні України 1970-80-х років.

Наукова новизна дисертаційного дослідження: вперше в українській історіографії досліджено сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовили виникнення кризової соціально-екологічної ситуації; державно-партійне керівництво СРСР недооцінювало значимості раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля як визначального фактору підвищення ефективності суспільного виробництва та зростання матеріального добробуту населення; внаслідок негативного антропогенного навантаження на земельні і водні ресурси, хижацької вирубки лісу, різко погіршувались умови для життєдіяльності людей, зросла захворюваність та смертність; сталий економічний розвиток незалежної України можливий тільки за умов докорінної перебудови та гармонізації господарської діяльності суспільства із збереженням і охороною навколишнього природного середовища.

Практичне значення дослідження: наукові висновки щодо причин екологічної кризи в Західному регіоні України та її економіки, вплив на соціальну ситуацію, можуть бути використані для розроблення комплексної програми природокористування і охорони довкілля, як важливого фактору підвищення ефективності промислового та сільськогосподарського виробництва, покращення соціальної ситуації в Західному регіоні України, для активізації екологічної освіти у школах, вузах, зокрема при викладанні предметів історико-гуманітарного профілю а також господарськими структурами регіону для вирішення проблем переходу на маловідходні і безвідходні технології та охороні навколишнього природного середовища.

Основні положення дисертації апробовані у 6 наукових статтях, на наукових конференціях і семінарах: “Екологія і освіта: питання теорії та практики” (Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, жовтень 1998 р.), “Охорона довкілля: теорія та практика” (Криворізький державний педагогічний інститут, листопад 1998 р.), на засіданнях кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства, у лекціях а також спецкурсів історії України. Дисертація обговорювалася на кафедрі філософії та українознавства Тернопільської державної медичної академії ім. І.Я.Горбачевського та у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.

Структура роботи побудована за хронологічно-проблемним принципом. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, кожен з яких містить підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 260 сторінок, з них основного тексту – 190 сторінок. Список джерел та літератури становить 855 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, хронологічні та територіальні рамки дослідження, визначено предмет, об'єкт, мету і завдання дисертаційної роботи, окреслено наукову новизну, практичне значення дослідження, апробація основних його положень.

У **першому розділі “Історіографія та джерела”** проаналізовано основні етапи та стан наукової розробки, проблеми, а також джерельна база.

Людина починає усвідомлювати свій зв'язок з природою ще в стародавні часи. У Китаї та Індії вчення буддизму та конфуціанства закликали до гармонійної єдності людини з оточуючим середовищем. Нове тлумачення взаємозв'язку соціуму з природою з'являється в епоху Відродження – XV-XVI ст., коли людина (мікрокосм) розуміється як частина природи (макрокосму) і має ідентичні їй властивості. У подальшому розвитку соціофілософських вчень виникли натуралістичні (біологізаторські) концепції – людина природна істота, її поведінка, суспільні якості зумовлені біологічними чинниками. До таких відноситься соціобіологія, соціал-дарвінізм, евгеніка, теорія Мальтуса, фрейдизм.

З початку XX ст. проблема людини стає основним об'єктом для більшості філософських вчень. Антропологічна філософська школа (М. Шелер, А. Генен, Х. Плеснер) спробувала поєднати конкретно наукові досягнення з цілісним осягненням людського життя. Цю традицію продовжують такі напрямки філософських течій як прагматизм, глибинна психологія, структуралізм, екзистенціалізм.

Україна теж не стояла осторонь соціофілософських вчень та напрацювала власні погляди взаємин суспільства із довкіллям. Яскравим прикладом цього слугують натурфілософські дослідження вчених Києво-Могилянської академії, а також Григорія Сковороди, який стверджував, що людина невід'ємна від зовнішнього світу, від біосфери, має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї родової природи досягає і закони природи. Особлива заслуга українського вченого Вернадського В.І. полягає в тому, що при розгляді питання про біосферу він вперше звернув увагу на важливість охорони довкілля від порушень, спричинених антропогенною діяльністю.

В СРСР наука про екологію розвивалася уповільненими темпами. За умов тоталітарного режиму інтерпретація причин стану екологічних проблем носила класовий, заідеологізований характер. Радянські дослідження базувались на марксистському підході ставлення людини до довкілля, основою якого була трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне. Радянська ідеологічна система підміняла біологічне соціальним, керуючись постулатами про активну перетворюючу роль людиною довкілля. Це

привело до нераціонального господарювання, спричинило порушення природних компонентів, екологічної рівноваги.

Зміни у ставленні до взаємин суспільство-довкілля висунуло саме життя, особливим каталізатором цього процесу стала техногенна аварія на ЧАЕС. Поступово державні органи влади почали усвідомлювати шкідливість недооцінки та ігнорування ролі екології як науки. Але її потенціал виявився недостатнім для вирішення соціально-економічних проблем, організації раціонального природокористування. Необхідні були нові об'єктивні наукові підходи. Загалом розвиток екології як науки не встигав за сучасними проблемами, які виникали перед суспільством, бо тривалий час радянська влада перешкоджала вільний розвиток екологічних досліджень.

Упереджене ставлення владних кіл до соціально-екологічних процесів вплинуло і на розвиток історіографії. Лише в першій половині 1970-х років з'являються фрагментарні дослідження соціоекологічного спрямування, зокрема Чубатого О.В.¹ та Федоренка А.П.². Проте більшість праць середини 1970-х рр. носили природоописовий, розповідний характер, не загострювали увагу на проблемах довкілля³, а взаємодія суспільства з природою розглядалися крізь призму покращення економічних показників⁴. Саме у середині 1980-х рр. були здійснені окремі спроби дати соціо-екологічним процесам більш повну характеристику, але поява цих праць носила епізодичний характер, та й не було критичного підходу до цих робіт⁵.

З середини 1980-х рр. починається більш об'єктивне дослідження довкілля. Йдеться, насамперед, про праці Олдака П.Г., Мартинова М.В, Синявського А. С, Шабуніна С.В, Гаєва А.Я, Самарина В.С.⁶, у яких з'ясовані причини екологічної кризи в СРСР, зокрема в Україні.

¹ Чубатий О. В. Захисна роль Карпатських лісів. - Ужгород.: "Карпати", 1968.

² Федоренко А.П. Природа і хімія. – К.: "Урожай", 1970.

³ Телишевский Д. А. Лесохозяйственный комплекс на Волини. – Львов. 1972; Гладков Н. А., Иноземцев А. А, Огуреева Г. Н. Охрана природы в СССР – Л. 1972.

⁴ Підвищення ефективності лісових підприємств. – Львів.: "Каменярь", 1974; Серета Н. С. Раціональне і повне використання деревини та відходів для промислової переробки. - К.- 1975.

⁵ Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности строительных материалов УССР. – К. : "Наукова думка", 1976; Хмара А. Я. О состоянии и мерах по улучшению использования недр и минеральных ресурсов СССР. – К. – 1980. Споры о будущем: окружающая среда. – М.: "Мысль", 1983.

⁶ Минеральные ресурсы УССР и их рациональное использование. – К. – 1986. Анучин Н. П. Проблемы лесопользования. – М. – 1986. Рациональное использование и охрана лесных ресурсов УССР. – К. – 1988. Украинские Карпаты. Экономика. – К. – 1988. Олдак П. Г. Колокол тревоги:

Опубліковано також ряд монографій про проблеми довкілля як у регіональному так і загальноукраїнському масштабі⁷.

Проблеми історичної та соціальної екології в контексті політичних і соціально-економічних процесів останньої третини ХХ ст., насамперед, антропотехногенний вплив суспільства на навколишнє природне середовище, досліджує доктор історичних наук, професор Васюта С.І.⁸.

Отже, огляд літератури дає підстави стверджувати, що хоча вітчизняними науковцями створено цілу низку праць як із загальних, так із окремих вузлових питань, все ж спеціального дослідження соціально-екологічних процесів у Західному регіоні України ще немає. Тим часом, без глибокого аналізу тогочасних подій не можна виробити шляхи вирішення соціально-екологічних проблем краю в окреслений період. Цим і зумовлюються мотиви, які спонукали дисертанта досліджувати дану проблему.

Джерельну базу роботи склали різнопланові за характером походження та змістом документальні матеріали центральних та місцевих архівів. Велику цінність мають також поточні архіви Державних управлінь Мінекобезпеки України в регіоні. Особливий інтерес місцевих архівів краю викликають фонди партійно-державних органів. Увесь масив архівних джерел можна поділити на матеріали юридичного та статистичного характеру. Серед документів першої групи – численні законодавчі акти, постанови і розпорядження союзного і республіканського урядів, місцевої влади регіону, а статистичного характеру – переважають численні інформаційні звіти, довідки, що надходили до центру з регіону і стосувалися широкого кола питань соціально-екологічного життя. Однак використання статистичних матеріалів особливо 1970-1980-х рр. вимагає певної обережності з огляду на можливість свідомого перекручення даних на догоду тогочасній партійній кон'юктурі. Крім цього, при дослідженні визначеної у дисертації

пределы бесконечности и судьбы цивилизации. – М.: Политиздат, 1990. Шабунин С. В. К вопросу о влиянии общества на природу//История взаимодействия общества и природы: факты и концепции.–М.– 1990.

⁷ Екологіческая ситуація на Україні и ее мониторинг: анализ и перспективы.–К.– 1990; Гуцуляк Г. Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. – Львів.: “Світ”, 1991. Генсірук С. А. Ліси України. – К.: Наукова думка, 1992.

⁸ Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2000. – 536 с.; Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій. – К., 2001. – 131 с.; Екологія і політика. У 2-х томах. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – 424 с. Т.2. – 480 с. та інші.

проблематики була широко використана періодична преса регіону, яка має вагоме значення при висвітленні наукової праці.

У другому розділі **“Передумови загострення еколого-економічної ситуації”** аналізуються соціально-екологічні процеси регіону, пов’язані із використанням мінеральної сировини, земельних, лісових, водних ресурсів, зміни у стані атмосферного повітря, спричинені викидами від стаціонарних і нестаціонарних об’єктів та вплив антропогенної діяльності на життєдіяльність людини.

Західний регіон України багатий на численні корисні копалини, які зосереджені нерівномірно. На Львівщині нафтові та газові родовища розташовані у Передкарпатському прогині, у північній частині області – Львівсько-Волинський вугільний басейн. Рівненщина, Тернопільщина, Буковина, багаті на будівельні матеріали, сірку, кам’яну і калійні солі. У Карпатському регіоні зосереджено 100% українських запасів солі, 78% калійних солей, 61% озокериту. Проте, енергоємна економіка регіону поглинала щорічно значні поклади мінерально-сировинних ресурсів, а це призводило до безгосподарного марнотратного ставлення до природних ресурсів, а з іншого боку видобуток корисних копалин негативно впливав на стан довкілля регіону: значне зниження рівня ґрунтових вод, забруднення земель відвалами мінеральної сировини, осідання ґрунту, затягувалась рекультивация земель. Щорічно збільшувалась кількість промислових відходів через низьке їх залучення у повторне використання.

Через недосконалість технологій (на початку 1980-х рр. 40% шахт України були побудовані до 1941 р., а 21% - до революції) чимало природних ресурсів втрачалось при їх видобуванні, транспортуванні та переробці, разом з тим щорічно зростали обсяги промисловості та збільшувався видобуток корисних копалин. Починаючи з 1964 р. шахти регіону отримували щорічні додаткові завдання по збільшенні видобутку вугілля, внаслідок чого показники по залученні корисних копалин у промислове виробництво за IX п’ятирічку в УРСР зросли, що додатково призвело до ще більших втрат мінерально-сировинних ресурсів. Зокрема, на Прикарпатті 75% калійних солей не використовувалося при їх розробленні і переробці. За період 1969-78 рр. об’єми робіт по розвідці надр в Україні збільшилися на 80%.

Щорічне зростання внесення пестицидів, отрутохімікатів, впливало на забрудненість землі хімічними сполуками. Якщо у середині 70-х рр. на Тернопільщині було використано 334,8 т. отрутохімікатів, то наприкінці 70-х рр. їхня вага зросла у 2,5 рази. І все ж до 1990 р. в країні передбачалось збільшити постачання отрутохімікатів сільському господарству від 26,5 млн. т. до 32 млн. т. Крім того вносилися велика кількість хімікатів для захисту рослин, що додатково забруднювало ґрунт. У колгоспних земельних угіддях регіону були виявлені зразки отрутохімікатів хлорорганічних, хлорофосу, граногану, препарату ДДТ та інших, які значно перевищували

допустимі норми. Хімізація сільського господарства була головною ланкою у збільшенні виробництва продукції, без цього неможливо за короткі терміни підняти рівень врожайності.

Внаслідок непродуманої державної політики зростала кількість осушених та меліоративних земель. На Тернопільщині за IX п'ятирічку площа зрошувальних і осушувальних земель збільшилась на 40% і становила 70 тис. га., а на Івано-Франківщині – 36,4 тис. га. У середині 80-х рр. меліоративний фонд Волині становив 845,2 тис. га, або 42% її території, а в окремих районах – 65%, на Рівненщині – осушено 85 тис. га. Ці землі використовувались неефективно і не мали вагомого економічного значення. Більшість меліоративних систем регіону часто виходили з ладу, через відсутність належного технічного контролю за їхнім станом. Зрошувальні землі давали лише 15-30% продукції рослинництва, 50% їх в Україні були підтоплені, спостерігалися перевитрати води, через осушення зникали болота, міліли річки, особливо на Волині, Івано-Франківщині, меліорація змінювала склад рослинності.

Чимало земельних угідь у 70-80-х рр. була уражена ерозією. Зокрема, на Івано-Франківщині нараховувалося 144,3 тис. га. еродованих земель, Рівненщині – 117,3 тис. га., Львівщині – 409 тис. га. і 143 тис. га. змитих ґрунтів, Тернопільщині – 351,4 тис. га. – 38,5% її території. Подібний стан був на Буковині. При цьому не виконувались і несвоєчасно проводились протиерозійні роботи.

Значну шкоду земельному фонду Західних областей України завдавали підприємства, які видобували мінеральну сировину. Вони самовільно відкривали кар'єри, не проводили рекультивацію землі. Родючий шар ґрунту накопичувався при розробленні корисних копалин господарствами, бо не залучався у сільськогосподарське використання, внаслідок чого у 80-х рр. була значна його кількість у регіоні: на Волині – 23 тис. м³, Закарпатті – 54 тис. м³, Івано-Франківщині – 125 тис. м³, Львівщині – 516,8 тис. м³, Рівненщині – 134 тис. м³, Тернопільщині – 44 тис. м³, Буковині – 398,9 тис. м³. Зростання вироблених кар'єрів збільшувало площу порушених, відпрацьованих земель. У регіоні у 70-х рр. їх нараховувалося 66487 тис. га., в тому числі: у Волинській області – 10291 тис. га, Закарпатті – 2920 тис. га., Івано-Франківщині – 8726 тис. га., Львівщині – 21329 тис. га., Рівненщині – 14462 тис. га., Тернопільщині – 7585 тис. га., Буковині – 1171 тис. га.

Щорічно орні землі відводилися під промислове та приватне будівництво. В середньому у регіоні відводилося 1-4 тис. га, залежно від рівня зростання державних і громадських потреб. Велика кількість родючих земель використовувалися лише під культурні пасовища. Таким чином, недбайливе використання господарствами земельних угідь, призвело до подальшої їх деградації, що вплинуло і на рівень врожайності культур.

Регіон, у порівнянні з іншими територіями України, багатий на численні лісові масиви. У 70-80-х рр. на Закарпатті лісова площа займала половину її території, Тернопільщині – 170 тис. га. –

12%, Львівщині – 300 тис. га. – 14,6%, Волині – понад 700 тис. га. Проте, це багатство використовувалося не раціонально. У регіоні негативно впливали на ліс, насамперед, лісокомбінати. За 60-70-ті рр. вони вирубали 74 тис. га. – 56% його площі, а посадили тільки 18 тис. га. Це докорінно змінило структуру Карпатських лісів, адже основні обсяги лісозаготівель припадали на Карпати – 85-90% загального лісокористування в УРСР. Найбільш інтенсивне господарське використання тут проводилося в лісах 2 групи: з кожного га. щорічно вибиралось в середньому 2,9-3,1 м³ деревини, тобто приріст насаджень використовувався на 85-90%. В лісах 1 групи щорічно заготовляли біля 4,5 млн. м³ деревини. У 80-х рр. найвищим рівнем інтенсивності лісозаготівлі в регіоні характеризувалися також Чернівецька та Тернопільська області. Це призвело до збільшення кількості лісосічних відходів у регіоні. У Карпатських лісах їх щорічно нараховувалося близько 500 тис. т., які можна було залучити у повторне користування.

Свою частку у погіршення стану лісу вносили колгоспи та радгоспи. Майже 900 тис. га. лісів регіону перебували у їх відданні, зокрема: у Волинській області – 252 тис. га., Львівській – 145 тис. га., Рівненській – 164 тис. га., Тернопільській – 33 тис. га., Закарпатській – 133 тис. га., Івано-Франківській – 106 тис. га., Буковині – 66 тис. га. Значно менше їх було у розпорядженні Мінлісгоспу УРСР: на Закарпатті, Івано-Франківщині та Буковині вони склали лише 1237,2 тис. га. В регіоні переважна більшість колгоспно-радгоспних лісів не була лісовпорядкована, значно відставала його посадка від вирубування, їх продуктивність, порівняно з держлісфондом, була у 2-4 рази нищою, не виконувалися плани освітлення та очистки лісу. Впродовж 70-80-х рр. господарства регіону так і не виконали планів лісовідновлення. Характерними для колгоспно-радгоспних лісів були чисельні самовільні рубки, їх частка у регіоні коливалася в середньому у межах 3-6 тис. м³. Значні суцільні рубки в лісах створили сприятливі умови для виникнення вітровалів, ерозії ґрунтів, дошкуляли і лісові пожежі, спричинені у більшості випадків з вини населення.

Внаслідок зростаючого антропогенного навантаження на ліс та природних катаклізмів була деформована його рівновага: в українській частині Карпат площа букових лісів зменшилася на 272 тис. га, молодняки становили 43,4% вкритої лісом площі, а залишки природних лісів склали 40 тис. га. (0,3%) вкритої лісом площі. Такий стан призвів до дефіциту деревини. Адже для задоволення мінімальних потреб Україні потрібно було щорічно 45 млн. м³ деревини, а за рахунок власних ресурсів, вона задовольняла себе на 25%, решту завозили з північних районів СРСР і Сибіру.

Із збільшенням кількості міст та їх населення зростала потреба води для промисловості, комунального та сільського господарств. Щорічно в середньому на Тернопільщині водоспоживання збільшувалося на 12%, Івано-Франківщині та Буковині – 14%, Рівненщині і Волині – 15%, Львівщині – 20%. Найбільше забруднювала водою промисловість регіону. Крім цього, у промисловості нераціонально використовували воду при технічних операціях, не залучаючи її у

повторний цикл, не маючи також науково обґрунтованих норм водоспоживання на одиницю виробничої продукції. Очисні споруди значно відставали від темпів промислового будівництва в регіоні і тому водойми переважувалися забрудненими стічними водами.

Неекономно водні ресурси споживало і сільське господарство, особливо значна її кількість використовувалася для поливу осушених земель. Внаслідок проведених меліоративних робіт було знищено береги рік Гнилої і Золотої Липи, Ікви, Зубра та інші. На жодній водоймі регіону не було водомірних постів, цілодобового спостереження за рівнем використання води, не враховувались водостоки. Щорічно тваринницькі комплекси скидали відходи у водойми, у водні об'єкти потрапляли різноманітні види хімікатів, виливались внаслідок безгосподарського ставлення паливо-мастильні матеріали, миласть техніка у відкритих водоймах регіону. Через низьку самосвідомість громадян водні ресурси навколо сіл забруднювались господарсько-побутовими відходами, сміттям. З вини населення, особливо у Рівненській, Волинській, Тернопільській областях більшість водойм були засміченими та недоглянутими.

Комунальне господарство регіону теж негативно впливало на стан водних ресурсів внаслідок відсутності єдиної централізованої каналізації в ряді населених пунктів, або їх перевантаженості, занедбаності, велика кількість відходів скидалась у водойми, ще у 70-ті рр. воно потребувало суттєвої реорганізації.

Внаслідок цього, у водоймах регіону містилось значне перевищення гранично-допустимих концентрацій. У ріках Стрий, Вишня, Шкло, органічне забруднення у 2 рази переважало затверджені нормативи, а бактеріальне у 100 разів. У басейні Західний Буг на початку 80-х рр. вміст азоту був у 14-20 разів вищим від ГДК, перевищення забруднення нафтопродуктами рік Чорна Тиса, Латориця, Тересва склало 87%. Верхів'я р. Дністер мало підвищений вміст азоту і фенолів більше від ГДК на 80%, а забруднення органічними речовинами становило 50-100% більше норми ГДК. А деякі з них були настільки забрудненими, що стали непридатними для споживання та використання.

Забруднювалася у регіоні і атмосфера. Найбільші викиди припадали на промисловість: ВО "Хлорвініл", Бурштинська ГРЕС, Надвірнянський нафтопереробний завод, ВО „Ватра”, ВО „Азот”, лісокомбінати, шахти, котельні. Зокрема, через недоосвоєність коштів затримувалося переведення котелень з твердого палива на газ на Львівщині, Тернопільщині, Буковині. У той же час масове спорудження підприємств без очищувальних систем загострювало проблему охорони атмосфери: впродовж 80-х рр. збільшилась кількість промислових об'єктів-забруднювачів повітря на 85%. Це зумовило перевищення в декілька разів ГДК у повітрі регіону. Значні викиди здійснював також автотранспорт.

Хижацьке ставлення до природи та нехтування екологічних проблем суспільством призвело до зростаючого впливу біосфери на життєдіяльність людини. Надмірне застосування хімікатів, викликало забрудненість продуктів харчування. Медики дослідили, що 70-80% нітратів поступають в організм людини з овочами, 15-20% з питною водою, 5-10% з фруктами, ягодами і тим самим порушують нервову та ендокринну системи, органи дихання та травлення.

Аварія на ЧАЕС значною мірою загострила соціально-екологічну ситуацію в регіоні. Більшою мірою шкідливі радіаційні викиди припали на Рівненську та Чернівецьку області.

Забрудненість навколишнього середовища призвела до того, що у 1975-81 рр. в Україні загальна захворюваність населення щорічно збільшувалася на 1,3-1,6 випадків. Середня тривалість життя скоротилася у цей час, у чоловіків на 2%, жінок – 1%, 6-10% дітей мали різні вади аномальних відхилень у розвитку. У Західному регіоні значно зріс коефіцієнт смертності, в той же час рівень народжуваності знижувався щорічно у середньому на 2-5%.

У третьому розділі “Збереження природно-ландшафтного різноманіття та охорони природи” проаналізовано природоохоронну діяльність органів державної влади, господарських структур та роль заповідних територій і громадських організацій у збереженні довкілля.

У 70-80-х рр. державні органи розробили основи земельного, водного і лісового законодавства, про надра та охорону атмосферного повітря. З 1980 р. почав діяти державний стандарт гранично допустимих викидів. Загалом в СРСР охороною довкілля займалися 14 міністерств. Міжвідомчість перешкождала у втіленні природоохоронних заходів і тому у 1988 р. Рада Міністрів СРСР прийняла ухвалу „Про докорінну перебудову охорони природи в країні”. Був створений Держкомітет з охорони природи.

Регіональна влада щорічно дублювала власні розпорядження щодо охорони природи. Вона заохочувала господарства до різноманітних природоохоронних конкурсів озеленення міст, селищ, чистоту водоймищ, боротьби з ерозією та раціональне використання земельних і лісових ресурсів. Проте, всі ці заходи не давали належних результатів, бо мали переважно декларативний характер, не підкріплялися належним фінансуванням, у зв'язку з чим не виконувалися. Державні органи не розробили дієвих механізмів вирішення соціально-екологічних протиріч, їхня діяльність мала бюрократичний характер. Адже, охорона природи фінансувалася по залишковому принципу.

У той же час місцеві органи не діяли через надмірну централізацію державної влади, яка, по суті, позбавляла їх повноважень, тим самим обмежувала їхні дії. Тому регіональна влада була неефективною і не впливовою, стосовно вирішення соціально-екологічних проблем.

У 90-х рр. влада поступово почала усвідомлювати той факт, що нехтування екологічних проблем може не тільки суттєво загострити соціально-економічний стан, але загрожувати нормальному існуванню суспільства.

Кількість заповідних територій у Західному регіоні України щорічно зростала. Йдеться, зокрема, про такі загальновідомі заповідники, як Шацький природний національний парк, „Думанська пуца” на Волині, заповідник „Розточчя” на Львівщині, Карпатський державний природний парк на Івано-Франківщині, Тясминський держзаказник на Закарпатті, Касперівський держзаказник на Тернопільщині.

Хоч держава дбала про розширення заповідних територій, проте у її діях прослідковувалась непослідовність і суперечність. Так, на середину 70-х рр. на території Львівської, Волинської, Рівненської областей не було жодного державного заповідника. Лише на Тернопільщині, особливо на Закарпатті зростала кількість заповідних територій. Проте, загалом на кінець 70-х рр. площа природно-заповідного фонду регіону не була великою: у Закарпатській області вона становила 1,4%, Івано-Франківській – 0,9%, Львівській – 0,3%, Волинській – 0,2%. У процесі створення заповіданого природного фонду, влада керувалась перш за все неекологічними, а економічними інтересами. Тому багато пропозицій, які надходили від місцевої влади регіону, Рада Міністрів УРСР відхиляла, вважаючи їх недоречними. Зокрема, у 70-х рр. на Івано-Франківщині було зменшено ухвалою Ради Міністрів УРСР кількість пам’яток природи з 247 до 156, які, на думку влади, втратили свою природну цінність та заповідне значення, крім цього вводилася нова класифікація природних об’єктів, відповідно до якої, малі площі заповіданих територій ліквідовувалися. У 80-х рр. облвиконкоми регіону рекомендували для затвердження 308 держзаказників, проте, Рада Міністрів УРСР скоротила їх кількість до 98 та зменшила загальну площу заказників. В проєкті створення Карпатський державний парк мав охоплювати 430 тис. га., але Держплан УРСР зменшив його територію до 97,3 тис. га., не бажаючи припиняти діяльність 12 лісокомбінатів, що потрапили до зони природної пам’ятки.

Ускладнювала розвиток та охорону природно-заповідного фонду і та обставина, що не було створено єдиного республіканського адміністративного органу з управління природними об’єктами: 9 держзаказників підлягали п’яти різним господарствам і відомствам, хоча АН УРСР ще у 1976 р. зверталася до Ради Міністрів УРСР з цією пропозицією, але її було відхилено.

Внаслідок недбайливого ставлення державних та господарських структур, стан заповідників у Західному регіоні України був незадовільним. Щорічно фіксувалися чисельні порушення цих територій.

Лісокомбінати, колгоспи і радгоспи, за якими були закріплені заповідні території не дбали про їхній стан, при цьому не бажали передавати заповідники у відання Держлісфонду. Так, на Рівненщині держзаказник „Вишнева гора” площею 97 га., використовував для своїх потреб бурякорадгосп, а пам’ятку природи республіканського значення „Юзефівська дача” експлуатував Рокитнівський лісгоспзаг. Рівненський комбінат „Будматеріали” самовільно розробляв пам’ятку

природи „Кар’єр кембрійських глин”, на окремих територіях держзаказників області велись самовільні рубки. На Івано-Франківщині Велико гірське лісництво порушувало режим заповідності „Чорної гори”, населення випасало худобу у заповідниках „Масьок”, „Кедрова гора”, у незадовільному стані перебували держзаповідники „Чортова гора”, „Лисек”, „Касова гора”, „Садки”, „Росоха”, „Турова дача”, Карпатський заповідник. В той же час наукові дослідження у заповідниках регіону майже не проводились.

Незважаючи на зростання заповідності територій, їх загальна кількість наприкінці 1990-х рр. в Україні становила 2%.

Велику роль щодо охорони природного довкілля має також діяльність громадських організацій. Найбільш дієвим та популярним на території регіону було Українське товариство охорони природи (УТОП), яке діяло у кожному районі і більшості сіл Західної України. Під його контролем працювали народні університети „Природа”, школи „Знання про природу”, лекційні групи, кінолекторії.

Крім УТОП в регіоні впливовими були міські ради садівничих товариств, найбільшу діяльність вони розгорнули на Буковині, Закарпатті. Екологічні гуртки, товариства Західного регіону України у 70-80-х рр. здійснювали природоохоронну роботу і серед дітей шкільного віку: діяли гуртки „зелених”, „голубих” патрулів, юннатів, які щорічно висаджували дерева, закладали нові парки, сквери, очищали водойми від забруднень, допомагали лісникам.

Проте комуністична партія контролювала діяльність екологічних організацій і не дозволяла їм проявляти власну ініціативу у справі охорони довкілля. Тому реального впливу на зміну екологічного становища на краще вони не мали. Згідно статуту УТОП, вона мала право розробляти і подавати до Ради Міністрів УРСР пропозиції щодо раціонального використання природних багатств, організувати громадські інспекції по охороні природи. Проте, до пропозицій УТОП державні органи влади не прислуховувалися, так як міністерства, господарства, підприємства, дбаючи насамперед про свої інтереси, мали власний погляд на стан довкілля, який часто не співпадав з думкою громадськості. Міністерство сільського господарства УРСР довгий час виступало проти колективного членства колгоспів та радгоспів в УТОП, мотивуючи це тим, що державні господарства, як юридичні особи не можуть належати одночасно і до громадських організацій, які мають іншу мету діяльності та завдання. Не маючи належної підтримки з боку влади, екологічні товариства змушені були займатися головним чином популяризацією природоохоронних заходів, які щорічно повторювалися, мали одну і ту ж саму форму і зміст. Таким чином, „зелений рух” в регіоні та Україні був переважно пропагандистсько-ідеологічного спрямування, ніж практичного.

Громадськість фактично не знала справжньої, реальної екологічної ситуації в країні, через свідоме приховування, спотворення, викривлення та замовчування соціально-екологічних процесів державними органами та господарськими установами, а та інформація, яка подавалась засобами масової інформації носила однобокий характер.

У діяльності природоохоронних організацій також був притаманний формалізм і бюрократизм у вирішенні багатьох соціально-екологічних протиріч. Багато районних і міських філій УТОП в краї існували тільки на „папері”, а іноді їхні заходи зводилися лише до збирання щомісячних членських внесків, реєстру нових його прихильників.

Таким чином, „зелений рух” в Західному регіоні України мав формальний характер. Все ж існування природоохоронних організацій та їхня діяльність стимулювала увагу партійно-державних органів на екологічні проблеми. Ці організації слугували каталізатором розв’язання соціально-екологічних проблем.

У незалежній Україні змінюється статус громадських екологічних організацій. Центром розвитку громадського екологічного руху в Західному регіоні України у 90-х рр. є Львів, де створено близько 80 природоохоронних організацій, з них найбільш впливові у краї: Еко-Право-Львів, Асоціація дитячих екоорганізацій „Довкілля”, Міжнародний інститут – Асоціація регіональних Екологічних Проблем, Карпатська школа „Галицьке коло”, Громадська станція екомоніторингу „Високий Верх”, Українська асоціація екології людини – „Зелена планета”, які охопили своєю діяльністю і інші області Західного регіону України. Екологічні організації намагаються активно впливати на соціально – економічні та політичні процеси в країні.

Проте, „зелений рух” неоднорідний з різною екологічною ідеологією та різноплановістю громадських організацій, їх фінансово-матеріальна база надає можливості повною мірою розвинути свою діяльність. Крім того вони розрізнені і це послаблює вплив “зеленого руху” на суспільство.

Висновки:

1. Радянська система господарювання базувалася на екстенсивному нераціональному використанні природних ресурсів і відсутності цілеспрямованої політики щодо охорони довкілля. В СРСР панувала думка, ніби екологічні проблеми характерні тільки для капіталістичного суспільства, а тому їм не приділялася належна увага і вони не досліджувалися.

2. У єдиному народногосподарському комплексі Радянського Союзу, промисловий потенціал України, зокрема її Західного регіону, був головним чином задіяний на використання різноманітних природних ресурсів.

3. Еколого-економічна ситуація в Західному регіоні визначалася посиленням антропогенного навантаження на природне середовище, внаслідок нераціональної експлуатації насамперед мінерально-сировинних, земельних, лісових ресурсів.

4. Порівняно з іншими територіями України, Західний регіон є аграрним краєм, тому велике значення для довкілля має сільське господарство, яке внаслідок надмірного внесення у ґрунт хімікатів, необґрунтованого зростання кількості осушених та меліоративних земель, неякісного проведення догляду за лісом, завдавало великої шкоди природному середовищу.

5. У регіоні не приділялося належної уваги впливу суспільства на водні ресурси. Зростання водоспоживання промисловим, сільським та комунальним господарствами, неякісне функціонування очисних споруд, невиконання водоохоронних заходів, недоосвоєність державних капіталовкладень, виснажували і забруднювали водойми.

6. Посилення антропогенного навантаження на довкілля регіону зумовило негативний вплив природного середовища на соціально-економічну ситуацію та на погіршення здоров'я, зростання смертності і зменшення приросту населення.

7. Діяльність державних структур щодо охорони навколишнього природного середовища не давала належного ефекту у зв'язку з недостатнім фінансуванням, а також через те, що проблема раціонального використання природних ресурсів та охорона довкілля не була пріоритетною. Тому заходи владних органів не мали ефективних наслідків.

8. Значна роль в охороні навколишнього природного середовища належала громадським організаціям, проте їхніх зусиль було недостатньо, щоб кардинально змінити становище на краще.

9. Розширення заповідних територій позитивно впливало на довкілля та здоров'я населення. Але не було єдиного державного органу який би керував заповідною справою, тому природно-заповідний фонд знаходився у занедбаному стані.

10. Для подолання диспропорцій між розмахом та наслідками господарської діяльності людини і можливостями управління соціально-екологічними процесами необхідно виробити позитивні засоби гармонійного співіснування суспільства і навколишнього природного середовища.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в публікаціях

1. Проблеми розвитку заповідної справи Західного регіону України у 1970-1980-х рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія.: Історія. Вип. ІХ. – Тернопіль., 1999. – С. 98-102.

2. Історія землекористування у Тернопільській області 1970-1990-х рр.: проблеми та шляхи поліпшення земельних угідь. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія.: Історія. Вип.10. – Тернопіль., 2000. – С. 142-150.

3. Стан та проблеми земельних ресурсів Буковини 70-90-х рр. // Зелена Буковина: Науковий і науково-популярний журнал. Серія екологія і краєзнавство.- № 1-2.- Чернівці, 2001 . – С 47-53.

4. Наслідки нераціонального використання мінерально-сировинних ресурсів Західного регіону України у 1970-1990-х роках. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія.: Історія. Вип. 13. – Тернопіль., 2001. – С. 164-175.

5. Масштаби і характер соціально-екологічних протиріч Західного регіону України у 1970-1990-х роках.// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія.: Історія. Вип. 1. – Тернопіль., 2002. – С. 109-118.

6. Форми та методи діяльності органів державної влади та господарських структур щодо проведення природоохоронної політики в Західному регіоні України у 1970-1990-х роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія.: Історія. Вип. 2 . – Тернопіль., 2002. – С. 74-78.

Анотація

Чигур Р.Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70-80-х рр. XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства імені І.Крип'якевича Національної Академії наук України. – Львів, 2003.

На основі аналізу архівних документів, вітчизняної історіографії, матеріалів періодичних видань досліджено вплив промислового і сільськогосподарського виробництва на екологічну ситуацію в Західному регіоні України, а також на здоров'я і життєдіяльність людей, діяльність органів державної влади та господарських структур щодо охорони довкілля та роль заповідних територій і громадськості у збереженні навколишнього природного середовища.

Ключові слова: Західно-український регіон, соціально-економічна ситуація, охорона природного середовища.

Аннотация

Чигур Р.Ю. Социально-экологические процессы в Западном регионе Украины 70-80-х гг. XX ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт украиноведения имени И. Крипьякевича Национальной Академии наук Украины. – Львов, 2003.

На основании анализа архивных документов, отечественной историографии, материалов периодических издательств, исследовано влияние промышленного и сельскохозяйственного производства на социально-экологическую ситуацию в Западном регионе Украины, характер использования земельных, лесных, водных ресурсов, полезных ископаемых, деятельность органов государственной власти и общественных организаций по охране окружающей природной среды, а также сохранение и расширение природно-ландшафтного разнообразия.

Впервые в украинской историографии исследованы объективные и субъективные факторы, которые обусловили возникновение критической социально-экологической ситуации. В то же время анализ исторических работ с проблем влияния общества на природную среду, как в регионе, так и в стране довел, что украинская историческая наука еще не прошла этапа экологизации исследований, поэтому существует потребность в осмысленных, научных работах, различных аспектов влияния общества на окружающую среду.

Государственно-партийное руководство недооценивало значимости рационального использования природных ресурсов и охраны окружающей природной среды как определяющего фактора повышения эффективности общественного производства и роста материального благосостояния населения. Вследствие загрязнения водных, земельных ресурсов, чрезмерной эксплуатации леса, резко ухудшились условия жизнедеятельности людей, что привело к росту болезней та смертности среди населения. Деятельность государственных структур по охране природной среды не давала должного эффекта, через недостаточное финансирование, а также через то, что проблема рационального использования ресурсов, охрана природной среды не была приоритетной. Поэтому деятельность региональных органов власти не имела эффективного последствия. Они ограничивались только констатацией негативных последствий относительно неразрешенных экологических проблем. Это было следствием того, что в стране главное внимание обращали не на природоохрану, а на развитие хозяйственной инфраструктуры. В то же время изношенное оборудование и технологии на производствах, очень низкая отдача от работы очистных сооружений, отсутствие контроля со стороны руководителей народнохозяйственного и промышленного комплекса, только поощряло и усиливало их природопагубную деятельность и влияние. В едином народнохозяйственном комплексе Советского Союза, промышленный потенциал Украины, в том числе ее Западного региона, был главным образом задействован в использовании различных природных ресурсов. Поэтому эколого-экономическая ситуация в регионе определялась усилением антропогенной нагрузки на окружающую природную среду,

следствии нерациональной эксплуатации минерально-сырьевых, земельных, лесных и водных ресурсов.

Значительная роль в охране природной среды принадлежала общественным организациям, но их влияние было недостаточным для кардинального улучшения ситуации. Потому что не было надлежащей поддержки со стороны государства, поэтому экологические организации, в регионе и Украине в большей степени имели пропагандистско-идеологическое направление, нежели практическое.

Расширение заповедных территорий положительно влияло на природную среду и здоровье населения. Но не было единого государственного органа, который бы руководил заповедным делом, поэтому природно-заповедный фонд находился в запущенном состоянии.

Для преодоления диспропорций между размахом та следствием хозяйственной деятельности человека и возможностями управления социально-экологическими процессами необходимо определить эффективные средства гармонического сосуществования общества и окружающей природной среды.

Ключевые слова: Западно-украинский регион, социально-экологическая ситуация, охрана природной среды.

Annotation

Chyhur R. Y. The Social and Ecological Processes in the Western Region of Ukraine in the 70-80 of the Twentieth Century. - A manuscript.

The dissertation presented in fulfillment of requirements for the degree of Candidate of Sciences in Historic Speciality – 07.00.01. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2003.

As a result of analysis of the archive documents, national historiography, and periodical materials emerged the study of the influence of industrial and agricultural production on the ecological situation in the western region of Ukraine as well as on people's health and vital activity, the activities of the State power and economical structures concerning environmental protection and the role of reserve territories and society in preserving the environment.

Key words: Western-Ukrainian region, socio-ecological situation, environmental protection.